

Българската медиевистика (краят на XIX - средата на XX в.) и националната идея

Цветана Чолова

Научната историография на България се изгражда в периода на национални борби за политическо обединение на етническите българи на Балканите. Извоюването на национална независимост и възстановяването на българската държава е белязано от националния идеал и интелигенцията застава начело на движенията за неговото осъществяване.

В основата на изграждането на новата българска историография са съчиненията на медиевистите от края на XIX до средата на XX в.¹ Обръщането назад към началото на българската държава през Средновековието и възвръщането на националното ни самочувствие е съществена част от формирането на модерната нация. В този смисъл българската медиевистика е подвластна на политическите идеи на своето време. Учените обосновават множество тези, които са в съгласие с модерните идеи на това време, но отнесени към Средновековието не винаги отговарят на изискванията на критична историография.

Изключителната ерудираност на поколението медиевисти от този период създава ореола на безспорния им научен авторитет и следващите поколения историци почти дословно преповтарят техните научни тези. Така систематиката на българското средновековие създадена от големия

¹ Историографски изследвания. България през 15-18 век. Т. 1-2, С., 1987.; Георгиева, Цв. Развитие и тенденции на проучванията върху историята на българския народ през XV-XVIII в. - В: Историографски изследвания в България през XV-XVIII в., С., 1987; Цанев, Д. Българската историческа книжнина през Възраждането XVIII - първата половина на XIX в. С., 1989; Генчев, Н. Движение на идеите и изследванията в българската историография. — В: Университетски изследвания и преподавания по българска история у нас и в чужбина. С., 1982; Проданов, Н. Материали по българска историография. Ч. II. Българската историческа мисъл в края на XIX и началото на XX век. В. Търново. 1996; Тодоракова, М. За „Ахилесовата пета" и основната задача на българската историография 1878 - 1944 г. — Историческо бъдеще, 2, 1997

български учен Васил Златарски² вече повече от половин век се преповтаря във всички обобщаващи трудове за средновековна България, както и в учебниците по история. Разбира се тази систематика има своята вътрешна логика особено в хронологията, но буквалното повторение, дори на заглавията на отделните глави на съчинението на Златарски, не е оправдано.

Ще се спра само на няколко въпроса, свързани с влиянието на политическите идеи от края на XIX средата на XX в. върху българската медиевистика, които продължават да влияят върху съвременната българска историография.

Под влияние на панславистките идеи и особено на руската славистика централно значение в българската историография придобива въпросът за принадлежността на българите към славянските народи. Този въпрос става основен за филологико-историческите изследвания от това време почти до края на XX в. Предизвикан от политическите интереси на великите сили и най-вече на Русия, научният интерес към ръкописното богатство и културното наследство на славянските народи има важно значение за изграждането на новите национални държави в Централна Европа и на Балканите. Въпреки зависимостта на научните идеи от политическите цели на руската империя, руските учени от XIX в. правят изключително важни открития на български ръкописи и публикувайки ги предизвикват обществен интерес в Европа към съдбата на българите, създали през Средновековието развита култура, пренесена в страните от Източна Европа. Така, когато Канстантин Калайдович открива ръкописите на „Симеоновия сборник“ (преписа от 1073 г. за княз Святослав) и „Шестоднев“ на Йоан Екзарх Български по преписа от 1263 г. в архива на Московската синодална библиотека, големият чешки учен, „бащата на славистиката“ Йосиф Добровски не може да повярва и обявява това откритие за измислица.³

Повечето най-авторитетните български медиевисти от този период, независимо на коя научна школа принадлежат – Марин Дринов⁴ и Васил

² Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1-4, С., 1970-1972, (2)

³ Лаптева, Л.П. История славяноведения в России в XIX веке. М., 2005. 34.

⁴ Дринов, М. Избрани съчинения. Т. I-II. Под ред. на Ив. Дуйчев, С., 1971; Горина, Л. Марин Дринов. Историк и обществен деец. Прев. от руски В. Бъчварова. С., 2006.

Златарски⁵ (руската), чешкия учен Константин Иречек⁶, Петър Мутафчиев⁷ (немската школа) и пр. застъпват теорията за принадлежността на българите към славянските народи.⁸ Авторитетът на Васил Златарски засенчва останалите учени и по-късно голяма част от марксистката историография остава под негово влияние. Основни за изследванията стават тезите, родени от научните и политически тежнени на това време за: многобройното славянско присъствие при идването на българите на Балканите, което води до претопяването на българите (омаловажава се въпроса за завареното християнското ромейско население и опростява сложната етническа картина в българската държава); създаването на двусъставна „славяно-българска“ държава, чрез съюз или подчинение на славяните от българите; налагането на славянски език след покръстването и пр.

Разработва се и тезата за произхода и ролята българите, който е основен за чуждата историография от края на XVIII и през XIX в. (А. Шльоцер⁹, Й. Енгел¹⁰, К. Цойс¹¹), по-късно във връзка с изследването на „Именника“ - Й. Маркварт¹², Й. Микола¹³, Г. Фехер¹⁴ и др.), през Българското Възраждане – Г.С. Раковски¹⁵, Гаврил Кръстевич¹⁶ и др., и след

⁵ Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1, Ч.1, С., (2) 1970; Доклади от научна сесия за Васил Златарски. — В: Известия на българското историческо дружество. Т. 32. С., 1978.

⁶ Иречек, К. История на българите. С поправки и добавки от самия автор. Под ред на П. Петров, С., 1978, (2)

⁷ Мутафчиев, П. История на българския народ 681-1323.. С., 1986. 138

⁸ Тъпкова-Заимова, В. Българската историческа наука в рамките на славянознанието (от втората половина на XIX до 20-те години на XX век). — В: История на славистиката от края на XIX и началото на XX век. С., 1981.

⁹ Schlözer, A. Allgemeine Nordische Geschichte. Halle, 1772

¹⁰ Енгел, Й. К. фон. История на българите в Мизия. Прев. от нем. и комент. Надежда Андреева. Велико Търново, 2009

¹¹ Zeuß, K. Die Deutschen und die Nachbarstämme“, München, 1837

¹² Marquart J. Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der Bulgarischen Fürsten liste - Известия Русского археологического института в Константинополе. XV, С., 1911. 1-30.

¹³ Mikkola J., Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. - Journal de la Société Finno-Ougrienne, t. 30. Helsingfors, 1914; Микола, Й. Тюркско-българското летописание. — Минало, 2, 1914. 77-81

¹⁴ Фехер, Г., Ролята и културата на прабългарите. С., 1997.

¹⁵ Раковски, Г. Няколко речи о Асеню Первому, великому царю Болгарскому и сыну му Асеню Второму. - В: Г. С. Раковски. Съчинения, Т. 3, С., 1988, с. 30 -8; Трайков, В. Историографското наследство на Георги Стойков Раковски. — В: Г. С. Раковски. Съчинения. Т. 3. С., 1984.

¹⁶ Кръстевич, Г. История българска. Ч. I, Цариград, 1869

това от М. Дринов¹⁷, К. Иречек¹⁸, В. Златарски¹⁹, Д. Съсолов²⁰ и др.) и пр., но тя е маргинализирана след Втората световна война, като основна остава хипотезата за претопяването на българите в славянската маса и създаване на единна българска народност.²¹

Въпросът за съдържанието на термините етнос-народ-нация отнесени към Средните векове продължава да се дискутира и до днес. Той не е решен и за българското средновековие. Пренебрегването на факта, че средновековна България е била империя от типа на евразийските империи (Хунска, Тюркска, Аварска) през езическия период и след това изграждането и по подражание на византийския държавно-политически модел, отново е под влияние на историографията от края на XIX до средата на XX в. Един от малкото учени, който използва термина империя за България бе Стивън Рънсман - „Първа българска империя”.²² Много изследователи, дори и съвременни, като че ли не отчитат съпадението на термините василия=царство=империя в европейското средновековие. По времето на Петър титлата василевс (цар [цезар], император) е призната на българските владетели, това е втората отстъпка, направена от Византия, след неохотното признаване на императорската титла на Карл Велики.²³

Съсредоточавайки усилията си главно върху временното извоюване на царската титла от Симеон и получаването и от Петър, В. Златарски, П. Мутафчиев и др. всъщност отклоняват въпроса от неговата основна същност – имперския характер на българската средновековна държава. Като истински радатели на изграждането на новата национална българска държава, и тук те са повлияни от съвременните им политически идеи. Ерудицията им и

¹⁷ Дринов, М. Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската история. Пловдив-Русчук-Велес, 1869; Дринов, М. Хуни ли сме? По повод на История българска, съчинена от Гавриила Кръстьевича, ч. I, Цариград, 1869 - Дринов, М. Съчинения. Т. III. С., 1915, 189-217

¹⁸ Иречек, К. История на българите. 142-154

¹⁹ Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. С, Ч.1, С., 1970 (2)

²⁰ Съсолов, Д. Пътят на България. С., 2009 (2)

²¹ Шишманов Ив., Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името “българин”. – Сб. НУН, Т. 16-17. С., 1900; Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с.15-20; Москов, М. Именник на българските ханове (ново тълкуване). С., 1988. 50-52

²² Рънсман, Ст. История на Първото българско царство. С., 1993 (Steven Runciman A history of the First Bulgarian Empire .London 1930)

²³ Вж. подробно по въпроса: Бакалов, Г. Българският средновековен владетел. С., 1989

чувството за историзъм обаче надделява и те обстойно изследват пренасянето на византийския държавен модел в България. Най-изострено е чувството на Петър Мутафчиев към подражанието, като дава изцяло отрицателна оценка на влиянието на византизма в българската история.²⁴

Имперският характер на средновековната българска държава определя и характера на българската народност, която едва ли се е състояла от славянско море, орда българи - завоеватели и строители на държавата и малки оцелели „островчета” от траки. „Българи”, така като и „ромей” и „франки” и пр. се възприема като политоним.²⁵ За разлика от Византия обаче, династическата линия в България е на основата на кръвно родство, което ни доближава и до европейските кралства. През XI-XII в. по времето на византийската власт в България названието “българи” вече се използва както в латинезичната и византийската литература, но и в цялата старобългарска книжнина. Проследяването на спецификата на изграждането на българската народност и нация застава отново на вниманието на съвременните изследователи, като въпросът за изграждането на народностното самосъзнание трябва да се изследва обективно, независимо от политически течения на дадено време.²⁶

Един въпрос, утвърден чрез авторитета на Марин Дринов, Васил Златарски и др. в историографията е за основната външнополитическа цел на българските владетели през Средновековието. Според утвърдената тогава теза, както хановете, така и царете ни са имали като основна външнополитическа задача обединението на всички славянски племена от българската група в рамките на българската държава. Всичките войни, водени от българските владетели на северозапад и на югозапад са свързани с постигането на тази основна цел. Особено важно е било присъединяването на славяните от югозападните български земи, в днешна Македония.

Така според Златарски: “Със сключването на 30-годишния мир между Омуртаг и Лъв V византийското правителство успяло да отвлече вниманието

²⁴ Мутафчиев, П. Към философията на българската история. Византизмът в средновековна България. – В: Мутафчиев, П. Изток и Запад в европейското Средновековие. С., 1993, с.163-164; http://www.promacedonia.org/pm3/pm_filosofija.htm; Гюзелев, В. Петър Мутафчиев, С., 1987.

²⁵ Geary, P. J. The myth of nations: the medieval origins of Europe. Princeton, 2003

²⁶ Цветков, Пл. Народностно потекло и национално самосъзнание. С., 2007

на българите от славянските области на полуострова ...На това немалко са спомогнали и вътрешните борби, в които българските боили се домогвали да унищожат славянското влияние в държавата, като насочвали държавната политиката в диаметрално противоположна страна – на Североизток и на Северозапад. Обаче нито едната нито другата причини на могли да отклонят българската държава от естественото и развитие.” Т.е от разширяването на Югозапад, което според учения станало “по мирен път” по времето на хан Пресиян.²⁷

Същата теза поддържа и Петър Мутафчиев:”Основната идея на държавната политика на Крума е била държавното обединение на прабългарите в Дунавската област и присъединяването към българската държавно-политическа общност на всички земи в Балканския полуостров, които били обитавани от племена, сродни с мизийското славянство.”²⁸ Така е според него и след покръстването: „Самозапаването и още повече развитието на християнската българска държава бе възможно — и сега в още по-висока степен, отколкото по-рано — само в борба срещу Византия. В изпълнение на жизнения си стремеж да обедини югоизточния дял на балканското славянство, на такава борба тя бе обречена от самото си географско положение.”²⁹

Националните борби за освобождаването на Македония и присъединяването и към България от края на XIX и началото на XX в. са повлияли върху формирането на тази теза в съчиненията на българските учени .

През Средновековието балканската политика на всички български владетели е имала само една цел – завладяването на Византия – чрез война или по дипломатически път, чрез изкачването на български владетел на византийския престол, каквито опити правят Симеон и Иван Асен II. Те, макар и за кратко време стават тъстове на византийския или латинския император и целят да станат съ-императори, след това и да заемат мястото на византийския император.³⁰ Друго тълкуване би противоречало на

²⁷ Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1, Ч.1, С., /2/ 1970

²⁸ Мутафчиев, П. История на българския народ 681-1323.. С., 1986. 138

²⁹ Мутафчиев, П. Към философията на българската история. 163-164

³⁰ Острогорски, Г. История на Византийската държава. С., 1998. 350

историческите извори. Безкритичното преповтаряне на тезите на медиевистите от първата половина на XX в. от следващите поколения историци до днес не е обосновано от гледна точка на Средновековието.

Единствено П. Мутафчиев в своя опит за синтез на процесите в българската средновековна история изпреварва тази оценка, много преди съвременните учени, да я обосноват³¹ на основата на засиления интерес и изследвания върху политическата идеология на Византия. „Това, което придаваше тъй чудната жилавина на византийския държавен организъм, бе непостижимо за средновековна България, — на първо място защото не намираше тук опора в една дълбока традиция, която във Византия бе всичко. А независимо от това, че съществуването на две византийски империи редом една до друга бе невъзможно, едно страшно недоразумение преди всичко бе, гдето българските господари вярваха, че със силите само на своя народ ще могат да поемат световната и политическа мисия на един космос, какъвто бе Византия.”³²

Българските историци още от Възраждането насам поставиха въпросите за началото на българската държава. Този въпрос бе свързан и с изясняването на произхода на българите и тяхната прародина. Въпреки обоснованата концепция за единство на българската държавна традиция през вековете, отразена в „Именник на българските ханове” повечето от авторите не признаваха пряката приемственост между „Стара велика България” и българската държава „Отсам Дунав”. Тази теза бе подържана и от марксистката историография, като споровете се водеха около точната дата на създаването на „Аспарухова България”, утвърдена и като начало на българската държава.

От дискусията по отношение на създаването (основаването) на българската държава, започнала още от XIX в.³³ и получила силен политически акцент в края на 50-60-те години на страниците на сп.

³¹ Острогорски, Г. Пак там; Хунгер, Х. Империя на новото средище. Християнският дух на византийската култура. С., 96-98; Божилов, Ив. Византийският свят. С., 2009. 405-419

³² Мутафчиев, П. Към философията на българската история. 164

³³ Велева, М. Романтизмът на българската историография през Възраждането -В: Международен симпозиум университетски изследвания и преподавания по българска история у нас и в чужбина, т. I, ч. IV, 1988.

„Исторически преглед” останаха само съмненията в датировките на В. Златарски и въведената от него т.нар. “Българска ера”.

Във времената, когато малко български историци се осмеляваха да повдигнат въпроса за приемствеността на българската държава през вековете, Ив. Дуйчев в своята статия за “Именника на първобългарските ханове и българската държавна традиция” постави няколко много важни проблема, по които едва след 90-те години започна да се дискутират открито. Единият е за приемствеността на българската държава и държавна традиция отразена в кратката българска хроника „Именник на българските ханове”, другите са за самосъзнанието на българите, отразена в нея и условността на точните датировки като разграничение на определени исторически периоди. Той разглежда главно един пример – спора за датата на възникването на българската държава.³⁴

Безсмислени ли са споровете около датите на големите събития в историята? За историците е ясно, че големите събития не са еднократно действие, а процес, продължил в зависимост от епохата – години или векове. Процесите, които се отбелязват от историците за новата история на установяване на самостоятелна (независима) българска държава се проектират през средновековието и имат много по-голяма продължителност.

Ние никога няма да установим точната дата на основаването на българската държава, началото на нейното самостоятелно съществуване (или независимост) след отцепването и от големите средновековни империи – Хунската, Тюркската, Аварската, Византийската, Османската. Затова някои учени все още не признават мотивите ни за една българска държава и нейното хилядолетно развитие. Писа се за Първа, Втора, Трета и пр. български държави, за “държава на духа” (т.е. въображаема държава) и пр. През 90-те години търсенето на началото на българската държава се усложни толкова много, че започна да се пише за българска самостоятелност в Алтай, в Памир и пр., а след разпадането на Велика България – на 3-2 български държави, които продължават съществуването си през вековете.³⁵ Същите

³⁴ Дуйчев, Ив. Именника на първобългарските ханове и българската държавна традиция. – В: Дуйчев, Ив. Проучвания върху българската средновековна история и култура. С., 1981. 9 -16

³⁵ История на българите. Т. I (От древността до края на XVI век). Под ред на Г. Бакалов, С., 2003

спорове се водят и за другите дати на получаването на независимост на българската държава – 1185/6/7 или 1204 г., 1878-1908 г.

Макар историко-юридическият критерий да е общо признат при изследване на т.нар. международни (междудържавни, или външно-политически) отношения, той също съдържа парадокс - че държавата може да стане самостоятелна (независима) само ако се подчини, или стане зависима от международния ред, създаден от другите (по-силни) държави. Въпреки това, този критерий остава единствено възможен за установяване на точни дати.

Все повече от съвременните историци се обръщат към представата на самите българи за началото на тяхната държава, отразена най-вече в „Именника” и в други български паметници, като приемат и отправна дата – 153 или 165 г.³⁶ Този подход може би е най-историчният. Останалите подходи или са основани на погледа отвън, на другите спрямо българите или са модернизация. Все пак уникалността на този паметник води до очакване да бъде намерено поне косвено потвърждение и в други исторически извори. Дискусиите около началото на държавността на българите, броя на българските държави през Средновековието, независимо от многобройните изследвания все още са твърде далеч от приемливо разрешение.

През езическия период българите са водили своята хронология според управляващия род, без значение на територията и обхвата на страната. От тук и съзнанието им за държавност е различно от днешното понятие за държава и не бива да се модернизира.

Уточняването и датирането на значимите събития, обикновено е свързана с основните извори за българското средновековие – византийските, западните латиноезични хроники и българските писмени паметници. Средновековните извори обаче са с все още неустановена точна хронология. От тук идва и голямото разнообразие на предлагани дати за важни събития в българската история, които все пак могат да бъдат макар и условно фиксирани.

До покръстването хронологията е била основана върху българския календар. „Именник на българските ханове” изразява управлението на

³⁶ Пак там, 57; Москов, М. Именник на българските ханове. 144

българските владетели чрез прабългарските години и цикли от години. Българските ханове са представени като приемници на хуните и летоброенето започва от Атила (Авитохол) и Ернах (Ирник) - родоначалници на прабългарския хански род Дуло. Българската държава "отсам Дунав" продължава съществуването на Велика България. До сега почти няма български медиевист, а и чужд изследовател, занимаващ се с българското средновековие, който да не е предложил свое тълкуване на българския календар.³⁷ Може би най-сполучливо и обосновано е предложеното от М. Москов.³⁸

Не може да се приеме, както предположи В. Златарски, че е била прилагана някаква специфична „българска ера“, основана върху прабългарския календар и с начало годината на създаването на българската държава 679 г.³⁹ Такава ера не е можело да съществува поради много съображения: при източните средноазиатски народи, с чиито календари е най-близък българският, не се е прилагало датиране по ери; българската държава според идеологията на българите, отразена в кратката хроника „Именник на българските ханове“, се е схващала като такава с дълбоки корени във вековете — от най-известните хунски вождове през Велика България и България на хан Аспарух, но не като акт с фиксирано начало.

Още преди покръстването в надписите на българските ханове се среща датиране по византийската „световна ера“. Така надписът от 820 г. по времето на хан Омуртаг, потвърждаващ вероятно сключения между България и Византия 30-годишен мирен договор (надписът е фрагментарен), е датиран именно по този начин - (6328=(820 г.) и по християнската ера - 820 г.⁴⁰

След приемането на християнската религия обаче били наложени нови принципи и в България бил възприет от Византия целият комплекс от годишни цикли и „ери“. Преобладава датирането по двете най-

³⁷ Златарски, В. Имали ли са българите свое леточисление. - сп. БАН, кн. 1-1991; Бъри, Дж. Хронологичен цикъл на българите. – В: Минало, 1910, № 4, с. 383-399; Микола, Й. Тюркско – българско леточисление. ИОРЯС, Имп. Акад. Петроград. XVIII, 1913 г., с. 243-247; Фехер, Г. Леточислението на прабългарите. Годишник на народния музей за 1922-1925 г. С., 1926; Pritsak, O. Die Bulgarische Fürstenliste, Wiesbaden 1955; Рогов, Б. Астрономически основи на българското летоброене. С., 1974; Богданов, Ив. Именник на българските ханове. С., 1981; Вълчев, Й. Календар и слово. С., 1986 и др.

³⁸ Москов, М. Именник на българските ханове. 144-216

³⁹ Златарски, В. Българско летоброене. - В: Златарски, В. История, Т. 1, Ч. I. 448-488 (2)

⁴⁰ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, № 6, с. 123; № 13, с. 127; № 59, с. 212 сл.

разпространени във Византия „световни ери“ Александрийската (5492 г.) и Константинополската (Византийската - 5508 г.), но също и много други, специфични за всеки хронист ери, като по-късно се среща датирание по Дионисиевата (християнската) ера.⁴¹

Така Георги Синкел пише за ера от „сътворението на света“ от „въплъщението на Христос“ — 5500 години, но самият той си служи с Александрийската ера и датиранието по олимпиади. В старобългарския превод на хрониката (най-ранния запазен ръкопис е от XV в.) също се привежда това датирание със световна година - (5433). Георги Синкел поставя началото на годината на „еврейския празник Нишан“ — 25. III.⁴²

Продължителят на неговата хроника — Теофан Изповедник, чието съчинение не е било преведено в средновековна България, но съдържа многобройни сведения за българската история до 813 г., също прилага Александрийската ера с начало на годината 25. III.⁴³ В Хрониката на Теофан се среща и датирание по други световни ери, което внася объркване при установяването на събитията. Във Византия редовно и точно прилагане на Византийската ера, макар че е била въведена още през VII в., е имало едва от края на X в.⁴⁴ Това е оказало влияние и върху летоброенето в България.

В преведените в средновековна България византийски хроники на Йоан Малала, Георги Амартол, Псевдо-Симеон Логотет, Йоан Зонара също липсва единство при датиранието⁴⁵, като се прилагат различни „световни ери“, определено характерни за даден автор. Йоан Малала например датира събитията главно по Антиохийската ера, по римските консули и др.⁴⁶

⁴¹ Чолова, Ц. Естествонаучните знания в средновековна България. С., 1988, с. 141; Kubitschek, W. Aera. - In: REPW, Bd. 1, 1893, coll. 606-652

⁴² Старобългарският превод на тази хроника е публикуван: Вж. Истрин, В. М. Исследования в области древнерусской литературы. I-V. СПб., 1906, 2-34; Мещерский, Н. А. Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX-XV веков. Л., 1978, 85-87; Гръцкият текст: Georgii Syncelli chronicon. Vol. 1-2, Ed. L. Dindorf. Bonnae, 1829.

⁴³ Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, 1-3, Lipsiae, 1883; Brooks, E. W. Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert. - Byzantinische-Neogr. Jahrb., 7, 1928-1929, 1-56; Grumel, V. L'année du monde dans la Chronographie de Theophane. - EO, 33, 1934, 396-408.

⁴⁴ Grumel, V. La chronologie. Traite d'études byzantines Paris, 1958, I, p. 126

⁴⁵ Weingart, M. Byzantske kroniky v literature cirkevneslovanske (Prehled a razbor filologicky). Bratislava, 1922, 1, 84-159; Jacobs, A. ZONAPAS - Зонара. Die byzantinische Geschichte bei Johannes Zonaras in der slavischen Übersetzung. München, 1970.

⁴⁶ Мещерский, Н. А. Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности. 80.

В хрониката на Георги Амартол се срещат само няколко датирания по „световната ера“ (протовизантийска или византийска), но той също не използва една определена ера.⁴⁷ Псевдо-Симеон Логотет пък предлага „световна ера“, която се различава с няколко години от Александрийската.⁴⁸ Датирането във византийските хроники, преведени и в средновековна България, е различно и дава повод на изследователите по хронология да твърдят за византийските хронисти, че „при такива данни е невъзможно да се определи ерата на тези хронисти.“⁴⁹

Във Византия прилагането на ерата от „рождението на Христос“ (но не Дионисиевата) извървяло по-дълъг и сложен път и не могло да се наложи чак до новото време. Дионисиевата (християнска или съвременната) ера била приложена в Западна Европа от VII-VIII в. в някои страни, а в папската канцелария — от X в., като едва от 1431 г. започнала да се употребява редовно при датирането. Византийските хронисти и писатели си служели с такава ера, но я изчислявали по различни начини - ера на „Рождението“ или на „Въплъщението“ на Христос.⁵⁰

В средновековна България такова датирание се среща още от 819-820 г. В надписа на хан Омуртаг: „в годината от пришествието на истинския бог - 820, от създаването на света -6328“, както и в Някои документи, търговски договори със западноевропейски градове. Например договорът на цар Михаил Асен с дубровничани са датирани по ерата от рождението на Христос.

В България са били прилагани и различни начини за обозначаване на началото на годината – византийската първо-септемврийска година, литургична година, с начало 23 септември, година с начало 1 март и пр., което внася допълнително объркване в хронологията.

⁴⁷ Истрин, В. М. Книги временния и образния Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Т. 1,2. Петроград, 1920,1922; Т. 3. Л., 1930; Гръцкият текст: Georgii Monachi chronicon, ed. C. de Boor, 1-2, Lipsiae, 1904; Grumel, Chronologie, p. 126.

⁴⁸ Срезневский.В. Симеона Метафраста и Логофета списаке Мира от бития и летовникъ собранъ от различнихъ летописецъ. Славянский перевод хроники Симеона Логотета с дополнениями. СПб., 1905.

⁴⁹ Grumel, Chronologie, p. 126

⁵⁰ Дуйчев, Ив. Стара българска книжнина, Т. II, 72

Неустановеността на хронологията както във византийските хроники, така и в средновековните български паметници не ни позволява да фиксираме точно първата дата на създаването на самостоятелна българска държава.

Средновековният свят, по изрза на Г. Острогорски е йерархично подреден. Системите на привилегии и зависимости се виждат навсякъде – от феодалното устройство в икономиката на Западна Европа, до международният ред, създаден от двата европейски центъра – Стариият Рим и Новият Рим (Константинопол). Опитите за продължаване на Римската империя на Запад опира до теократичната папска държава и Свещената римска империя, а на Изток “Семейството на владетелите”, начело с византийския василевс. Със сключването на мирните договори с Византия, България става част от “Християнското семейството на владетелите”, и дори получава много високо място в него след приемането на християнството.

Първата вероятна дата на създаване на самостоятелна българска държава е годината на сключването на мирния договор между хан Кубрат и император Ираклий. Това е първото признаване на самостоятелна българска държава – Велика България. Според хронологията на „Именника” се изчислява годината 635.⁵¹ Договорът сключен между Кубрат и Ираклий, според византийските хроники (Теофан и Никифор) е от типа “дълбок мир”, сключен за 30 г. Той съдържа всички елементи на траен мирен договор, какъвто Византия сключвала с владетелите на варварски държави. Той е съпътстван и с даването на византийска титла на дадения владетел и плащане на данък от страна на Византия. В случая Кубрат получава титлата “патриций”, обикновено давана на варварските владетели през този период.⁵²

Приелото гражданственост начало на българската държава - годината 681 г. е всъщност историко-юридическо и е свързано с международно признание на „България отсам Дунав” от Византия. Признаването на тази дата за начало има своята логика в отвоюването от Аспаруховите българи на части от територията на Византийската империя и сключването на мирен договор, който им дава право на тази територия.

⁵¹ Москов, М. Именник на българските ханове. 182-185

⁵² Гюзелев, В., Ив.Божилков. История на България през средновековието IX-XIV в. С., 2000

Въпросът за начало на българската държава обаче е свързан с приемствеността на Аспарухова с Велика България. Първото юридическо признание от Византия е получила Стара Велика България след сключения между хан Кубрат и Ираклий мирен договор. Някои от българските историци, приемайки този юридически критерий за основен поставят именно тогава началото на българската държава. Допълнителният аргумент за 681 г. е само аргументът за територията. Този аргумент не може да бъде основен, защото дълго продължилия спор за т. нар. Онгъл⁵³ беше и спор за териториите на Велика България и „Отсам-Дунавска” България на Аспарух. След като двете държави са имали отчасти обща територия, население, държавно управление, то приемствеността е очевидна.

От друга страна отново се започва спор дали договора от 681 г. е същинският или е военно-временен. Хронистите (Теофан и Никифор) са отбелязали само две клаузи – сключване на мир и плащане на данък от страна на Византия.

Византийската империя в зависимост от интересите си сключва кратковременните примирия от 2 до 3 години или дълготрайни мирни договори за 30 години. Византия едва ли е имала интерес да сключи веднага с Аспарух траен мир, като в случая е искала само да спре устрема на българите и да се предпази от по-нататъшни загуби. Тридесетгодишният срок за траенето на мирни отношения се среща и при други византийски мирни договори. Числото 30 съдържа два пъти по 15 години, т. е. два индиктиона и е свързано с византийската хронология.

Договорът, с който българската държавата получава окончателно юридическо признание е този от 716 г. В предаденият от Теофан текст на договора, в който отново са дадени само задълженията на Византия към България, се съдържат всички необходими клаузи: сключване на мир, очертаване на границите, описание на данъка, връщане на бегълците и пленниците и търговска клауза.⁵⁴ Преди това по договора от 706 г. Тервел получава и византийската титла “кесар”. Части от този договор, както и от договора от 706 г. и неговото нарушаване от император Юстиниан Риномет

⁵³ Божилов, Ив. Анонимът на Хазе. С., 1979. 167-176

⁵⁴ Мутафчиев, П. История на българския народ 681-1323.. С., 1986. 117-118

са описани в надписите около уникалния триумфален релеф на Мадарския конник. До сега историците не са отбелязали факта, че при всички последвали договори до времето на Кардам се правят опити да се върне именно този договор, а не договора от 681 г.

По времето на Омуртаг този договор е подновен със сключването на нов “дълбок мир” 30-годишния мирен договор (Сюлейманкьойски) надпис между България и Византия в 815 г. Според надписа мирният договор е съдържал 11 глави. Същият брой 10-11 глави се срещат в други договори сключвани от Византия.

“Първа българска империя”, както точно я нарече Стивън Рънсиман е разделена на два по-важни периода – езически и християнски. След покръстването българската държава става част от международната система в Европа и влиза в “Семейството на средновековните владетели” с много висок ранг – българските владетели са “духовни синове” на византийския василевс.

Сложната йерархична система на владетелски титли е изграждала тогавашния международен ред. Тя е била изключително прецизна, защото е отразявала точното място и значението на държавата в международните отношения.

Другият голям спор сред историците е за мирния договор, с който се признава втората независимост на българската държава – 1185,6,7 или 1204. Ловешкият мирен договор също е бил от типа на временните мирни договори, което е отразено от византийските хронисти. Никита Хониат споменава само за сключването на мир, даването на данък и взимането на заложенници. Същинският договор, с който България получава отново своята независимост е сключен между Калоян и папа Инокентий III.⁵⁵ Неговите братя, Асен и Петър се опитват да получат признание от Византия и от имп. Фридрих Барбароса, който преминава през Тракия с кръстоносната си войска, но не успяват. След това последователно Петър, а след това Асен се самопровъзгласяват за царе.

Калоян се назовава *imperator* в писмата си до папа Инокентий III като смята, че има законно право над тази титла, носена още от Симеон, Петър и Самуил. Независимо, че Калоян получава кралска титла, това е още едно

⁵⁵ Гюзелев, В. Папството и българите през Средновековието. С., 2009

указание, че термините “император” и “империя” са били употребявани през Средните векове за българската държава и българския владетел.

Дългият път на българската независимост преминава през трудното извоюване на правото на българите да съхранят своята държава през вековете. Условно най-важните дати за това са – (легендарната) 153 [165], 635, 716, 1204 и 1908 г.

Един от най-големите преходи в нашата история е приемането на християнството. Това определя културно-историческото ни развитие и съдбата ни и до днес. Още през IX в. ние ставаме част от християнското световно семейство, като именно средновековните български книжовници са изпълнили изключително важната мисия за приспособяване на християнските универсални ценности към манталитета на новите европейски народи от Източна Европа. През IX-X в България възприема византийската култура и преработвайки я пренася към другите държави. Задачата на старобългарските книжовници е била различна от това да създават национална култура. Те имат съзнанието за наднационална мисия и затова приносите на тази култура трябва да се търсят именно в създаването на парадигми, на образци и типологически модели, които се следват не само от българите през цялото Средновековие, но и другите източноевропейски православни народи. Те не излизат извън този типологически модел, създаден в Преслав и Охрид.

Различните учебници по история на литературата са ни научили да разглеждаме само онези творби, които, макар и много относително се окачествяват като “оригинални”. Вярвало се е, а и продължава да се вярва от мнозина, че в текстовете, създавани от старобългарските книжовници трябва да се търси непременно оригиналното, новото, несъществуващото до тогава, за да бъдат обявени за българска литература. Много разискван и заплетен е проблемът за принадлежността на “преводната” литература към средновековната българска книжнина и дали тя е интегрална част от нея.

Въпросът, разискван в съчиненията на медиевистите от кр. XIX –XX в. и все още неразрешен в съвременната ни историография за разграничаването на “оригиналното” и “възприетото” в културно-историческото развитие е особено тясно свързан с изграждането на

националната ни идентичност. За разлика от сега в миналото, особено през Средните векове, този въпрос е имал друг смисъл. Тогава авторитетът на Свещените книги и на отците на църквата е бил неоспорим и на преден план като ценност за едно произведение е била близостта не само на идеите, но прякото заимстване и цитиране от тези произведения.

Много поколения изследователи даваха и дават свои отговори за стойността на средновековната българска култура, за нейния принос в европейската култура, за оригиналното и самостоятелното в нея, особено през нейните върхове “златни векове” - IX-X и XIV в. Питахме се дали така поставен въпросът е коректен, т. е дали трябва за онези векове да се привнеса съвременното разбиране за “оригиналност” и принос или да се погледне през погледа на създателите на българската средновековна култура.

Най-голяма активност в търсенето на отговор на въпроса – “оригинално” – “възприето” в културата ни проявяваха и днес проявяват филолозите и създадената от тях наука – славистиката. В най-обобщен вид те се основаваха на становището, че на основата на езика – старобългарски, старославянски, палеославянски, църковнославянски и пр. е била създадена нова културна общност в рамките на православието. Още от самото начало учените правят опити за дефиниране на този език, като съзнават неговите особености. Така още Й.Добровски определя езика като „Lingua slavica, dialectus vetus”⁵⁶, като за него това е езика на свещените книги на православно-славянската традиция свързани със западния обряд, като най-стария период той означава като *dialectus vetus*. В рецензията на книгата на Добровски Б. Копитар въвежда термина „*kirschenslavische Sprache*”, но този термин става популярен от изследването на Август Шлайхер⁵⁷, а А.Х.Востоков отпечатва речник на църковнославянския език през 1858-61 г.⁵⁸

Макар че осъзнават неточността на този термин и неговата условност почти всички изследователи влагат в него и в другите термини идеята за един свързан с богослужението над-национален език. Още се спори по тези

⁵⁶ Dobrovský, J. *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*, 1822; <http://www.archive.org/search.php>

⁵⁷ Schleicher, A. *Formenhere der kirchenslavischen Sprache*, 1852

⁵⁸ Лаптева, Л.П. История славяноведения в России в XIX веке. 33-34

термини и този спор ще продължава, като за съжаление се е превърнал в основен и дори в него се влага политическо съдържание. Според някои учени старобългарският или църковнославянския език, не е реален език, т. е той е изкуствено създаден, макар на основата на солунското наречие, като още при създаването си е започнал да се отдалечава от реалния език и постепенно се превръща не толкова в мъртъв, колкото в архаичен език. Но повечето от филолозите признават реалността на първоначалния старобългарски книжовен език, който е утвърден от делото на старобългарските книжовници и от XI-XII в. нататък. Постепенно, с налагането на националните езикови различия, той се отдалечава от първоначалния образец, което води и до Евтимиевата реформа за “изправление кънигъ”. В дискусиата за езика се включиха и българските медиевисти от кр. на XIX –XX век. Много от тях, като възпитаници на руската славистична школа М. Дринов, В. Златарски и пр. следват становищата на руските слависти за надмощието на славянския език и постепенното изчезване на българския.

Тази дискусия за езика има 2,5 вековна история, а може би дори започва от средновековния период. Вярното е, че търсейки “оригиналното” в средновековната българска и другите източноевропейски православни култури непременно се сблъскваме с проблема за езика. Така се стигна до опитите за предлагане на теоретични конструкции на основата на езика не само по отношение на литературата и книжнината, но и за средновековната култура като цяло. Той беше изследван като основа на разграничаването от византийския културен модел. Предлагаха се теории за трансплантацията на византийската литература (Д. Лихачов), обособяването на *Slavia orthodoxa* в рамките на византийската общност (Р. Пикио) и др. Докато византолозите определяха общността като “византийска”, филолозите я определяха като “славянска” на основата на старобългарския език. Признанието за различие, за оригиналност, макар и върху общата византийска или християнска основа не позволи на нито една от тези теории да бъде приета безусловно, макар че всяка една от тях дълго време имаше своите последователи.

Същественният въпрос обаче не е филологически, колкото и важен да е въпросът за езика. По същественото питане, което поставиха някои български историци е има ли принос средновековната българска култура в

общоевропейското развитие. Този принос на какво основа е развит, може ли да се говори за оригиналност или само са “рецепция” на чужди образци.

Историята на средновековна България е твърде малко обяснявана. Множеството съчинения, посветени на българското средновековие в повечето случаи са констативни или повтарят придобили гражданственост тези и заключения. Липсват опити за обобщения.

Един от редките случаи за по-обобщен поглед върху средновековното ни минало прави П. Мутафчиев, или както той сам нарича изследването си опит за “философия на българската история”. Той дава своето обяснение на развитието на средновековната ни култура, като акцентира на оскъдността на запазените сведения. „Естествено е, следователно, че при наличността само на такива сведения, история на българския бит — духовен, социален или политически — не може да бъде написана. Още по-малко възможни са тук широките обобщения... На първо място стои въпросът за странната липса на приемственост, последователност и равномерност в политическия и духовен живот на българите.”

Съгласявайки се с остарялата и опровергана от учените констатация на Хилфердинг, че “...в средновековното развитие на България има нещо скороузряващо и нетрайно, нещо болезнено и неестествено.”, Мутафчиев търси причината и обяснението за тази “бързоузряваща нетрайност” на средновековната ни култура и история. Той намира, че това се дължи “главно, ако не и единствено на влиянието на византизма върху средновековна България”. Тезата му е, че ако бяха оставени на собственото си развитие, българите са щели да създадат своя, оригинална култура, а не да привнесат чужди влияния.

“С преводен или подражателен характер се отличаваше почти цялата литература на Симеоновото време, а в още по-висока степен същата черта характеризираше литературното движение през XIV в. начело с Евтимия. Това обяснява бързината и блясъка на техните постижения, но заедно с това — и тяхното пълно безплодие: постигнатото увяхваше също тъй бърже, защото му липсваха жизнените сокове на една родна почва.”⁵⁹

⁵⁹ Мутафчиев, П. Към философията на българската история. 167

Мутафчиев дава много тежка присъда за средновековните български книжовници именно от гледна точка на разсъжденията за “свое” и “чуждо”, характерно за изследователите от периода на национални борби и опити за национално обединение на етническите българи на Балканите. Преди всичко именно богословския и църковен характер е най-характерната отлика на средновековната ни култура. Трудно бихме могли да си представим как би изглеждала средновековната история на България, ако българите бяха оставени да „узреят” самостоятелно и да изградят самостойна култура, без да възприемат никакво чуждо влияние. Такава стерилна култура едва ли съществува някъде, а още по-малко би могла да съществува в Европа. Основна същностна характеристика на културното развитие е, че всяка култура заимства от друга култура или култури и всяка култура е плод на безкрайни влияния, сливания и синтези.

Позитивистичното становище, че оригиналното е и самостойно, национално, всъщност не се оправдава от реалното историческо развитие. В повечето случаи оригиналното е ново, но родено на основата на разнообразни взаимодействия. Това търсене на “свое” и то непременно на национално “свое” ни отдалечава твърде много от средновековната действителност.

България, родена на кръстопът е принудена да се приспособи и да влезе в орбитата на влияние на най-могъщата тогава държава в света Източната Римска империя – Византия и дори да се опита да заеме нейното място. Българската държава е първата, която се опитва да премери силите си с могъщата християнска Римска империя, но не като създаде свой държавен и културен модел, а измествайки и заемайки мястото на Византия – една непосилна за никого по това време задача. Всички, опитали се до средата на XV в. да осъществят тази цел не успяват – перси, араби, латинци и българи. П. Мутафчиев пише накрая на очерка си за Симеон, че ако бе осъществена мечтата му и бе седнал на византийския престол и станал ”император на ромеите”, би бил осъден да забрави, че е цар на българите: “и тогава победата накрай щеше да остане за победените”.⁶⁰ За разлика от политическите цели на Симеон, които са съсредоточени главно на Балканите,

⁶⁰ Мутафчиев, П. История на българския народ 681-1323. 198

неговата културна политика успява и става основа на средновековната култура на православните страни от Европейския Югоизток и Изток.

Въпросът за историческата книжнина в средновековна България и по-скоро за липсата на български исторически хроники е намирал различни интерпретации, но едва напоследък бе потърсено по-реално обяснение. Това стана възможно след изследванията за политическата идеология на Византия и влиянието на тази политическа идеология в средновековна България. Макар и странно в сравнение със Сърбия и особено Русия, които имат собствена историческа книжнина – предимно хроники, а с това и развиват националното си самосъзнание, то от средновековна България се запазват само компилации в най-добрия случай или вмъкнати добавки към преводни византийски хроники. Дори и прословутия “Именник” е запазен в световна преводна хроника “Елински и римски летописец”, като вмъкната добавка към нея.⁶¹ “Българската историческа летопис” или “Видението на Исай” е в рамките на пророческата литература и това има своето обяснение, че българската история е смятана като част от световната.⁶²

Не устояха на времето обясненията, дадени още от Паисий, че ръкописите на тези хроники са унищожени, поради превратната ни историческа съдба. По-вероятно е такива български хроники да не се били създавани. И това е част от пренасянето на политическата идеология на Византия в българската държава и опитите на българските владетели да представят българската история като част от световната история на християнските държави и България като една от тези държави. Дори в провиденческата литература – напр. в Разумника-Указ българското царство ще дойде на мястото на гръцкото и римското: „...Това знайте, братя: на света има трима царе, както е и Светата троица на небесата. Първото царство е гръцкото; второто царство е българското; третото царство е иверското [грузинското]. В гръцкото царство е отецът, в иверското е синът, в българското [е] светият дух. Гърците ще предадат богу царството, а българите - християнството, а пък иверите тъй също ще предадат

⁶¹ Попов, А. Н. Обзор хронографов русской редакции. Москва, 1866. 3–72

⁶² Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А. „Пророчествата” във византийската и в старобългарската книжнина. – *Palaeobulgarica*, 8, (1984) № 3, 23–32

християнството . . .”⁶³ Това е тълкуване в същата тази традиция на българската история като част от световната, която от времето на Симеон е единствената за българското средновековие и показва огромното самочувствие на българските владетели и българския образован елит, който се съизмерва със световния.

Българската медиевистика от края на XIX - средата на XX в. бележи връх в развитието на българската историография. Синтезът, направен от учените от това време по отношение на средновековната българска история едва ли ще бъде надминат. Приносът им за изграждането на националното самосъзнание на българите е несъмнен. Но винаги трябва да се отчита влиянието на съвременните им политически идеи, като трябва да се обръща особено внимание на националните тежнения, присъщи на тяхното време, но не винаги съзвучни с епохата на Средновековието.

BULGARIAN MEDIEVAL STUDIES (END OF XIX - MID XX CENTURY) AND THE NATIONAL IDEA

Tsvetana Cholova

(Summary)

The scientific historiography in Bulgaria has developed during the period of national struggle for political unity of ethnic Bulgarians in the Balkans. The struggle for national independence and restoration of the Bulgarian state is marked by the nationalist ideal and the Bulgarian intelligentsia as a whole supports the implementation of the national idea.

The works of medievalists from the end of the XIX and mid-twentieth century laid the bases of Bulgarian historiography. The historical retrospection and the creation of national myths is a crucial part of the formation of the modern nation. The researchers defend new theses which are in accordance with the modern ideas of the time, but once referred to the Middle Ages these theses do not always hold up the claims of critical historiography. Thus Bulgarian medieval studies are dominated by the political ideas of that time. Bulgarian medieval studies from the end of XIX - mid XX century marked the peak of Bulgarian historiography. The synthesis of Bulgarian history made by scientists in this period is unlikely to be over passed. Their contribution to the elaboration of Bulgarian national identity is unquestionable. This being said, we should always take into consideration the influence of political ideas of the time, inherent to the political movements, but not always corresponding to the Middle Ages' reality.

⁶³ Милтенова, А. „Разумник-Указ” (Текстологическо проучване. Издание на старобългарския текст). - *Palaeobulgarica*, 10, 1986, № 4. 20–44